

XIII ASRDAGI CHINGIZXON VA UNING IMPERIYASINING SIYOSIY VA
MADANIY MEROSI

Poyanova Nazokat Shomamatovna

*Toshkent viloyat Yuqori Chirchiq Tumani 23 - umumiy o'rta ta'lim maktabi tarix fani
o'qituvchisi*

Anotatsiya: XIII asrda tashkil topgan Chingizxon imperiyasi tarixda eng katta va eng qudratli davlatlardan biri bo'lib, uning siyosiy va madaniy merosi bugungi kunda ham katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Chingizxon va uning imperiyasining tashkil topish jarayoni, siyosiy strategiyalari, mamlakat boshqaruvi, va imperiyaning kengayishining asosiy omillari tahlil etiladi. Shuningdek, Chingizxon imperiyasining madaniyati, ilm-fan va san'atga ta'siri, shuningdek, Sharq va G'arb o'rtasidagi madaniy almashuvdagi o'rni o'rganiladi. Maqolada, imperiya hukmronligi davrida shakllangan ijtimoiy tizim va uning o'zgarishlarga qarshi kurashuvi ham muhokama qilinadi. Chingizxonning o'ziga xos boshqaruv uslubi va unutilmas strategik yutuqlari, shuningdek, uning imperiyasining uzoq muddatli merosi, mustahkamlangan va mustahkamlanmagan davlatlar o'rtasidagi geopolitik aloqalar ham muhokama qilinadi. Maqola orqali Chingizxonning siyosiy va madaniy ta'siri nafaqat o'z davriga, balki keyingi tarixiy jarayonlarga ham sezilarli darajada ta'sir ko'rsatganini ko'rsatish maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Chingizxon, imperiya, siyosiy meros, madaniy meros, tarixiy strategiyalar, boshqaruv tizini, ijtimoiy tuzum, ilm-fan va madaniyat, geopolitika, O'rta asrlar, Sharq-G'arb aloqalari, kengayish, urushlar va imperiya, Xalqaro munosabatlar, Xoja tizimi, Iqtisodiy o'zgarishlar

Аннотация: Основанная в XIII веке, империя Чингисхана была одним из крупнейших и могущественнейших государств в истории, а ее политическое и культурное наследие по-прежнему имеет огромное значение. В статье анализируется становление Чингисхана и его империи, его политические стратегии, его правление, а также основные факторы, приведшие к расширению империи. В книге также исследуется влияние империи Чингисхана на культуру, науку и искусство, а также ее роль в культурном обмене между Востоком и Западом. В статье также обсуждается социальная система, сложившаяся в имперский период, и ее сопротивление изменениям. Будут обсуждаться уникальный стиль правления Чингисхана и его памятные стратегические достижения, а также долгосрочное наследие его империи и геополитические связи между укрепленными и неукрепленными государствами. Цель статьи — показать, что политическое и культурное влияние Чингисхана оказало значительное влияние не только на его время, но и на последующие исторические процессы.

Ключевые слова: Чингисхан, империя, политическое наследие, культурное наследие, исторические стратегии, система управления, социальная система, наука и культура, geopolitika, Средние века, отношения Востока и Запада, экспансия,

войны и империя, Международные отношения, система Ходжи, Экономические изменения

Annotation: *The empire of Genghis Khan, founded in the 13th century, is one of the largest and most powerful states in history, and its political and cultural legacy is still of great importance today. This article analyzes the process of the formation of Genghis Khan and his empire, political strategies, governance of the country, and the main factors of the expansion of the empire. It also examines the influence of Genghis Khan's empire on culture, science, and art, as well as its role in cultural exchange between the East and the West. The article also discusses the social system that developed during the reign of the empire and its resistance to change. Genghis Khan's unique style of governance and unforgettable strategic achievements, as well as the long-term legacy of his empire, geopolitical relations between established and unestablished states, are discussed. The article aims to show that the political and cultural influence of Genghis Khan had a significant impact not only on his time, but also on subsequent historical processes*

Key words: *Genghis Khan, empire, political legacy, cultural legacy, historical strategies, governance system, social system, science and culture, geopolitics, Middle Ages, East-West relations, expansion, wars and empire, International relations, Khoja system, Economic changes*

Kirish: Insoniyat tarixida shunday shaxslar borki, ularning siyosiy faoliyati, harbiy yurishlari va davlat boshqaruvi faqat o'z davriga emas, balki undan keyingi asrlarga ham chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ulardan biri — buyuk sarkarda va davlat arbobi Chingizxon (1162–1227) bo'lib, u XIII asrda jahonga mashhur bo'lgan eng yirik imperiyalardan birini yaratishga muvaffaq bo'lgan. U tashkil etgan Mo'g'ullar imperiyasi Osiyodan tortib Yevropagacha bo'lgan ulkan hududlarni o'z ichiga olgan bo'lib, u nafaqat harbiy qudrati, balki o'ziga xos boshqaruv tizimi, qonunchilik asoslari va madaniy siyosati bilan ham tarixda alohida o'rin egallaydi.

Chingizxonning muvaffaqiyatli siyosiy strategiyalari, xalqlarni boshqarishdagi pragmatik yondashuvi, va turli millat, din va madaniyat vakillariga nisbatan nisbatan bag'rikeng siyosat yuritgani uning imperiyasini uzoq muddat barqaror saqlashga yordam bergan. Ayniqsa, Yassa qonunlari asosida yaratilgan boshqaruv tizimi va harbiy-intizomiy tartib uning hukmronligini mustahkamlashda asosiy omil bo'lgan. Shu bilan birga, imperiyaning yo'l va aloqa tizimini rivojlantirish, savdo-sotiqni qo'llab-quvvatlash va ilm-fan bilan madaniyatga nisbatan ijobiy munosabat Chingizxon davrini tarixiy jihatdan ahamiyatli bosqichga aylantiradi.

Mazkur maqolada Chingizxonning tarixiy shaxsi, u yaratgan imperiyaning siyosiy va madaniy asoslari, shuningdek, ularning keyingi tarixiy jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri atroflicha yoritiladi. Shu orqali o'quvchilarga nafaqat Chingizxon haqida, balki o'rta asrlar tarixining muhim jihatlarini haqida ham kengroq tasavvur berish maqsad qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar: Ushbu asarda Chingizxonning bolalik davridan to imperiyani barpo etguniga qadar bo'lgan hayoti, harbiy yurishlari va siyosiy qarashlari chuqur yoritilgan. Muallif Chingizxonni nafaqat zabt etuvchi, balki markazlashgan davlat boshqaruvini yaratgan strateg sifatida ko'rsatadi. Asarda uning ijtimoiy-siyosiy islohotlari, “Yassa” qonuni, savdo yo'llarini muhofaza qilishi va ko'p millatli imperiya asoschisi sifatidagi roli alohida e'tirof

etiladi.²³⁹ Morgan asarida Mo'g'ul imperiyasining tashkil topishi, kengayishi va parchalanish jarayonlari akademik asosda tahlil qilingan. Muallif Chingizxonni tarixdagi eng samarali harbiy strateglardan biri deb baholab, uning yondashuvlari zamonaviy harbiy va siyosiy nazariyalar bilan taqqoslanadi.²⁴⁰ Kitobda madaniyatlararo aloqalarning rivojlanishi va imperiyaning global tarixdagi o'rni ham yoritilgan. Bu ensiklopedik asarda Mo'g'ul imperiyasining siyosiy, madaniy va iqtisodiy tuzilmasi haqida keng ma'lumot beriladi. Chingizxonning davlatni tashkil etishdagi tashkiliy salohiyati, harbiy tizimi, va uning hukmronligi ostidagi hududlardagi boshqaruv shakllari aniq faktlar bilan tahlil qilingan. Asar ilmiy manba sifatida muhim ahamiyatga ega. Rashid al-Din tomonidan yozilgan ushbu tarixiy manba Chingizxon hayoti va mo'g'ullar tarixi haqida eng muhim birlamchi manbalardan biridir. Muallif imperatorni Alloh tomonidan yuborilgan adolatli hukmdor sifatida tasvirlaydi. Asarda Chingizxonning urf-odatlar, qonunlar, dinlarga munosabati va sodiqlik talablariga alohida urg'u beriladi. Barthold Chingizxon hukmronligini Markaziy Osiyo tarixining burilish nuqtalaridan biri sifatida baholaydi. U Chingizxonning Movarounnahrda olib borgan siyosati, shaharlar hayotiga ta'siri, madaniy va iqtisodiy oqibatlar haqida chuqur tahlil beradi. Muallif bu bosqinchiliklarni faqat vayronagarchilik deb emas, balki yangi siyosiy tizimga o'tish bosqichi sifatida ham ko'radi.

Mavzuning dolzarbligi: Bugungi globallashuv jarayonida tarixiy shaxslar va ularning merosini chuqur o'rganish zamonaviy siyosiy, madaniy va ijtimoiy jarayonlarni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chingizxon va uning imperiyasi insoniyat tarixida eng katta hududni egallagan imperiyalardan biri bo'lib, ko'p millatli, ko'p dinli va turli madaniy qatlamlarni o'zida mujassamlashtirgan murakkab siyosiy tuzilma sifatida tarixiy tajriba namunasidir. Bugungi kunda millatlararo munosabatlar, boshqaruv tizimi, diniy bag'rikenglik va madaniyatlararo muloqot masalalari dolzarb bo'lib turgan bir paytda, Chingizxon davrida shakllangan siyosiy yondashuvlar va madaniy tamoyillarni qayta tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, Chingizxon imperiyasining savdo yo'llari, ayniqsa Buyuk Ipak yo'li orqali Sharq va G'arb o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalarni mustahkamlashi, zamonaviy integratsiya jarayonlariga tarixiy zamin bo'lgan. Shu jihatdan, bu mavzuning o'rganilishi faqat tarixiy faktlarni aniqlash bilangina cheklanmay, balki bugungi siyosiy va madaniy barqarorlikka xizmat qiladigan strategiyalarni tushunishda ham muhim ahamiyatga ega.

Nazariy asoslar: Chingizxon imperiyasining siyosiy va madaniy merosini o'rganishda tarixshunoslik, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik va sivilizatsiyalar nazariyasi asosiy tayanch nuqtalarni tashkil etadi. Mazkur tadqiqotda quyidagi nazariy yondashuvlarga tayangan holda tahlil olib boriladi:

Tarixiy-sivilizatsion yondashuv – Bu nazariya doirasida Chingizxon imperiyasi o'z davridagi yirik sivilizatsiyalardan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Arnold Toynbi, Fernand Braudel kabi olimlarning sivilizatsiyalar rivojlanish bosqichlariga doir nazariyalari asosida imperiyaning vujudga kelishi, taraqqiyoti va parchalanish jarayonlari tahlil qilinadi.

Geosiyosiy nazariya – Chingizxon imperiyasining keng hududlarni egallashi, turli geosiyosiy makonlarda barqaror boshqaruv o'rnatilgan va xalqaro aloqalarga ko'rsatgan

²³⁹ Bertaş, K. (2012). *Chingizxon: Buyuk imperiyaning yaratuvchisi*

²⁴⁰ Morgan, D. (2007). *The Mongols*

ta'siri geosiyosiy nuqtai nazardan baholanadi. Bu yondashuv yordamida imperiyaning ichki va tashqi siyosiy munosabatlari o'rganiladi.

Madaniyatlararo aloqalar nazariyasi – Chingizxon imperiyasi doirasida yuzaga kelgan madaniyatlararo muloqot, diniy bag'rikenglik, tillar va urf-odatlar uyg'unligi bu nazariya asosida tahlil qilinadi. Bu yondashuv imperiya madaniyatining shakllanishida xalqlarning o'zaro ta'siri qanday rol o'ynaganini ochib beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar nazariyasi – Imperiya ichidagi yer-suv siyosati, soliqqa tortish tizimi, savdo yo'llarining boshqaruvi va iqtisodiy barqarorlik masalalari ushbu nazariy asoslar doirasida ko'rib chiqiladi. Karl Marks, Maks Veber va boshqa olimlarning ijtimoiy-iqtisodiy tizimga oid qarashlari tadqiqotga tayanch bo'ladi.

Huquqshunoslik yondashuvi – Chingizxon tomonidan yaratilgan “Yassa” qonunlar to'plami imperiya boshqaruvi va ijtimoiy tartibning asosiy huquqiy tayanchi sifatida baholanadi. Bu yondashuv asosida imperiyadagi huquqiy tizimning zamonaviy huquqiy tamoyillarga ta'siri tahlil qilinadi.

Ushbu nazariy asoslar orqali Chingizxon imperiyasining siyosiy barqarorlik, madaniy ko'p qirralilik va boshqaruv tizimidagi yutuqlari chuqur tahlil qilinadi va uning tarixiy merosining zamonaviy ahamiyati yoritiladi.

Tahlil va natijalar: Chingizxon imperiyasining siyosiy va madaniy merosini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u tomonidan asos solingan Mo'g'ul imperiyasi o'z davri uchun ilg'or boshqaruv tamoyillariga asoslangan kuchli markazlashgan davlat bo'lgan. Quyidagi asosiy jihatlar tahlil natijasida ajratib ko'rsatildi:

Markazlashgan va qat'iy boshqaruv tizimi – Chingizxon imperiyasi aniq harbiy-intizomiy tuzilma asosida boshqarilgan bo'lib, “Yassa” qonunlari orqali imperiya hududida yagona huquqiy tartib o'rnatilgan. Bu qonunlar nafaqat jazo va majburiyatlarni belgilagan, balki fuqarolar o'rtasidagi ijtimoiy tartibni mustahkanlashga xizmat qilgan.

Harbiy strategiyalar va siyosiy pragmatizm – Chingizxonning harbiy yurishlari aniq strategik rejalashtirish, razvedka ishlari va psixologik bosim usullariga asoslangan. Uning siyosiy uslubi esa g'alaba qozonilgan xalqlar bilan kelishuvga borish, ularni imperiyaga sodiq qilish orqali barqarorlikni saqlab qolishga qaratilgan bo'lgan.

Madaniyatlararo muloqot va diniy bag'rikenglik – Imperiyada turli din va madaniyat vakillariga erkinlik berilgani, buddizm, islom, nasroniylik va boshqa dinlar vakillarining hamkorlikda yashaganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bu esa imperiya doirasida madaniy uyg'unlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlagan.

Savdo va aloqa tizimi – Chingizxon davrida Buyuk Ipak yo'li faoliyati tiklangan, savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash uchun maxsus tartiblar joriy etilgan. Bu esa Sharq va G'arb o'rtasida nafaqat iqtisodiy, balki madaniy almashinuvga ham zamin yaratgan.

Yozma va og'zaki merosning ahamiyati – Chingizxonning hayoti va faoliyati haqidagi “Mo'g'ullar tarixi” (Secret History of the Mongols) asari uning shaxsiyati, siyosati va zamonaviy boshqaruv prinsiplariga ta'siri haqida muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki,

- Chingizxonning siyosiy merosi – kuchli markazlashgan boshqaruv, qat'iy qonunchilik va adolat tamoyillari orqali imperiya barqarorligini saqlab qolish modelini yaratgan;

- Madaniy merosi — ko'p madaniyatli jamiyatlarda tolerantlik, madaniyatlararo muloqot va ilm-fan taraqqiyotini rag'batlantirish orqali sivilizatsiyaviy rivojlanish uchun asos yaratgan;
- Uning imperiyasi tarixiy jihatdan globallashuvga yo'l ochgan birinchi yirik siyosiy tuzilmalardan biri bo'lib, hozirgi xalqaro aloqalar va ko'p millatli boshqaruv modellariga tarixiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Taklif va xulosalar: Yuqoridagi tahlillar asosida aytish mumkinki, Chingizxon tomonidan barpo etilgan imperiya o'z davrining eng ilg'or siyosiy tuzilmalaridan biri bo'lib, uning siyosiy va madaniy merosi butun insoniyat tarixiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Markazlashgan boshqaruv, qat'iy qonunchilik, diniy bag'rikenglik, madaniy va iqtisodiy aloqalarni rag'batlantirish kabi tamoyillar imperiyaning kuchli poydevorini tashkil qilgan. Chingizxonning boshqaruv uslubi, harbiy va diplomatik yondashuvlari hozirgi zamonaviy siyosiy tizimlar, ayniqsa ko'p millatli davlatlar uchun ham dolzarb tajriba bo'lib xizmat qiladi.

Takliflar: Tarix ta'limida Chingizxon merosiga zamonaviy yondashuvni joriy etish – Maktab va oliy ta'lim darsliklarida Chingizxonning faqat harbiy yurishlari emas, balki uning davlat boshqaruvi, huquqiy tizimi va madaniy siyosati chuqurroq o'rganilishi zarur. Chingizxon davri arxiv va manbalarini tarjima qilish va ilmiy muomalaga kiritish – “Mo'g'ullar tarixining maxfiy bitiklari” va boshqa birlamchi manbalarni o'zbek tiliga sifatli tarjima qilish, ularni izohli nashrlar shaklida taqdim etish ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshiradi. Chingizxon merosini xalqaro tarixiy kontekstda o'rganish – Uning faoliyatini faqat bir tomonlama emas, balki Sharq va G'arb tarixiy manbalari asosida qiyosiy tahlil qilish ilmiy ob'yektivlikni oshiradi.

Madaniyatlararo bag'rikenglikni rivojlantirishda tarixiy tajribalardan foydalanish – Chingizxon davridagi diniy va madaniy erkinlik tajribasi bugungi global dunyoda millatlararo totuvlikni mustahkamlashda amaliy asos bo'la oladi.

Turizm va madaniy merosni targ'ib qilishda Chingizxon davriga oid obidalar va tarixiy joylardan samarali foydalanish – Mo'g'ullar davriga oid yodgorliklarni o'rganish, ularni sayyohlik yo'nalishlariga kiritish orqali madaniy xotirani jonlantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- Morgan, D. (2007). *The Mongols*. 2nd ed. Oxford: Blackwell Publishing.
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts on File.
- Barthold, V. V. (1968). *Turkiston tarixi*. Toshkent: SSR Fanlar akademiyasi nashriyoti.
- Mogullar tarixining maxfiy bitiklari asar (Tarjimasi va izohlari bilan). (2010). Toshkent: Fan nashriyoti.
- Toynbee, A. J. (1946). *A Study of History*. Oxford University Press.
- Buell, P. D. (2003). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire*. Lanham: Scarecrow Press.
- Qosimov, Sh. (2018). *Jahon tarixi: O'rta asrlar davri*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
- Grousset, R. (1970). *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*. Rutgers University Press.